

УДК 159.7:159.2:316.6

ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ-ОДИНАКА

Світлана Сажина

*Львівський національний університет імені Івана Франка, вул.
Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Феномен єдиної дитини у сім'ї дедалі частіше стає центральною проблемою психологічних досліджень. Чимало вчених дотримуються, на жаль, дещо однобічних поглядів, вважаючи дитину-одинака абсолютним егоїстом чи егоцентриком.

Залежно від сімейного виховання існують різні типи поведінки таких дітей. Переважно діти-одинаки перебувають під "скляним ковпаком" батьківської опіки, у вакуумі, вони відсторонені від соціального середовища. У результаті такі діти страждають, мають труднощі у налагодженні контактів з іншими людьми, зокрема ровесниками. Мета цієї статті – дослідити типові патерни поведінки єдиних дітей у подібних ситуаціях.

Ключові слова: єдина дитина; надмірна опіка; соціальний контакт; амбівалентна поведінка; психосоціальний розвиток особистості.

Доля будь-якої людини залежить від її розвитку в дитинстві, коли вона ще майже нічого не знає про життя, коли про це життя вона дізнається, спостерігаючи за реакціями своїх батьків. План на майбутнє складається в основному за сімейними інструкціями. В дитячі роки поведінка, думки, почуття індивіда програмується батьками, і ця програма формує первинний каркас його поведінки, думок і почуттів на все майбутнє життя.

Сім'я – це динамічна мікросистема, яка постійно перебуває в діалектичному розвитку. Загальновідомими є зміни, які виникли в структурі сучасної сім'ї: зменшення кількості дітей, стирання різкої диференціації між членами родини тощо. Актуальним є проблемами планування розмірів сім'ї, оптимальної кількості дітей у родинному колі. Зараз проблема розвитку єдиної дитини в сім'ї та її адаптивності в соціумі набула особливої актуальності. Економічна й політична нестабільність зумовлюють різке зниження народжуваності, зменшення кількості дітей у сім'ї. Хаотичність суспільного розвитку активізує загострене почуття відповідальності й тривоги батьків за долю своїх дітей.

Те, як люди взаємодіють між собою в сімейному колі, безпосередньо позначається на розвитку дитини. Кожен член сім'ї може відігравати якусь

певну роль у взаємодії з іншими її членами. Старший брат чи сестра можуть опікуватись молодшими; єдиною ж дитиною опікуються майже усі дорослі члени родини. Природно, що члени сімейного кола охоче спілкуються з одними родичами і менше контактують з іншими. Система взаємовідносин і безперервних взаємних очікувань впливає на соціальний, емоційний та когнітивний розвиток дитини.

Взаємовпливи всередині родини мають складний характер. Крім спільного досвіду внутрішньосімейних стосунків, у кожного члена сім'ї накопичується власний досвід життя, який залежить від пережитих ними подій.

Вплив батьків і сім'ї в цілому є основним, первинним елементом широкого процесу соціалізації дитини. Саме через батьків вона знайомиться з суспільством, його культурою, традиціями.

Упродовж тривалого часу вчені намагаються якомога детальніше дослідити механізми впливу сім'ї на процес соціалізації її молодших членів. А феномен єдиної дитини у сім'ї осмислювали такі психологи й психіатри, як Г. Хаментаскас, В. Семке, В. Сатир, В. Бойко, М. Боуен та інші. Всі вони схиляються до думки, що основною проблемою життя дитини—одинака у родині є надмірна опіка над нею найближчих родичів, зокрема — батьків.

Одним із проявів надмірної опіки є різке обмеження емоційно-особистісних контактів дитини з навколишнім середовищем. Батьки мотивують такі обмеження, на думку В.Семке та Г.Хаментаскаса, як прагнення оберегти малюка від негативних наслідків соціальних контактів (зокрема, поганих звичок, ймовірності інфекційних захворювань, травматизації тощо). При цьому цілковито ігнорується потреба дитини в соціальних контактах.

Можна виділити, на думку Ж.Юзвак, два типи сімей щодо характеру зв'язків дитини з чужими людьми [1]. У сім'ях першого типу домінує емоційно-особистісне спілкування батьків з дитиною, причому, переважають, як правило, позитивно-емоційні контакти дитини та близьких родичів. Обмеження контактів зі сторонніми людьми тут має яскраво виражений характер. Дитина росте й розвивається лише в родинному колі аж до часу вимушеного розширення свого мікросоціуму (відвідування дитсадка, школи тощо). Однак коло її знайомих ще досить тривалий час носить абсолютно формальний характер. Зумовлене це тісною емоційною прихильністю одинака лише до членів сім'ї, гострою потребою у постійній присутності батьків. Як наслідок, пріслідковується відсутність досвіду соціально спілкування. Результатом цього є ускладнення адаптивності єдиної дитини в незнайомій групі. Обмеження соціальних контактів дитини в минулому і трансформація її особистості у центр внутрішньосімейних стосунків стає причиною орієнтації внутрішнього світу дитини на саму себе,

свої потреби й інтереси, ігнорування потреб та інтересів інших. Діти з орієнтацією на себе рідше виявляють співчуття до однолітків, часто демонструють негативне ставлення до них. Вони начебто відгороджені від ровесників, байдужі, конфліктні ситуації вирішують на свою користь. Крім того, контакти батьків з дитиною у сім'ях першого типу переважно спрямовані лише на задоволення її життєвих потреб. Розвиток навичок соціального спілкування залишається осторонь як неосновна сфера життєдіяльності родини.

У сім'ях другого типу, також переважає емоційно-особистісний характер спілкування батьків з дітьми, однак діти з таких сімей не обмежені лише родинними рамками. Досить часто вони контактують зі сторонніми. Контакти ці, правда, хаотичні, батьки їх не схвалюють. Надмірна опіка батьків у цих сім'ях виражається у певних вимогах, заборонах та правилах поведінки дитини в побуті. Проте тут не спостерігається постійної вимоги щодо їх дотримання. Контроль над дитиною здійснюється періодично, раптово і водночас жорстко, залежить від можливостей і бажання батьків приділяти дитині увагу. Такі прояви опіки батьків дезорганізують поведінку дітей, викликають у них потребу орієнтуватися на когось, хто б виявляв стійкішу увагу до них. Нерідко такою людиною стає одноліток або ж вихователь чи вчитель. Орієнтовані на іншу людину, діти намагаються підлаштуватися під її настрій, поважають її інтереси, уникають конфліктних ситуацій. Якщо ж виникає конфлікт, можуть взяти провину на себе. Іншими словами, такі діти стають залежними від соціальних стосунків.

Гіпертрофія позитивно-емоційних контактів батьків і дітей, з одного боку, та відсутність у дітей засобів комунікації з соціальним середовищем – з іншого, зумовлюють амбівалентну поведінку дітей. Контактуючи з чужими людьми, діти з сімей першого типу (з абсолютними обмеженнями комунікативного простору) можуть виявляти декілька варіантів поведінки. По-перше, прагнучи задовольняти свої бажання, вони будуть домагатися цього засобами, аналогічними до тих, які їм слугували в сімейних взаєминах. Цими засобами можуть бути агресія та істеричні напади, демонстрація образи, байдужості або надмірного страху. Це веде до несприйняття дитини іншими людьми, особливо коли цими іншими людьми є ровесники одинака. По-друге, допомога батьків у вирішенні будь-якої проблеми веде до непристосованості одинака в реальному житті. У будь-якій мікрогрупі поза сім'єю він змушений діяти і приймати рішення самотійно. Адаптаційні труднощі у нестандартних ситуаціях пов'язана з відсутністю досвіду й готових алгоритмів поведінки, до яких така дитина звикла. Проблему може посилити розгубленість та страх дитини перед новими умовами. Помилки й поразки можуть спричинити невпевненість у власних силах, а також агресивне звинувачення інших у небажанні зрозуміти та підтримати. По-

третє, контактуючи з іншими, дитина відчуває різкі зміни у ставленні до себе. Якщо в сім'ї вона мала статус "центр Всесвіту" [2], то в іншій мікрогрупі до неї ставляться як до звичайного суб'єкта. Дитина чи не вперше зіштовхується з об'єктивною оцінкою, зі схваленням та осудом своєї поведінки. Причому осуду звичайно виявляється в процентному відношенні, більше ніж схвалення. Патерни поведінки одинака, набуті у сім'ї, можуть не збігатися з нормами та принципами різних людей. Уявлення дитини про себе, закладене її батьками, зіштовхується з уявленнями про неї тих, хто її оточує. Звідси й амбівалентні переживання: з одного боку, несприйняття оцінок чужих людей, а відтак – агресивне до них ставлення. З іншого боку, бажання розширити коло своїх знайомих (особливо – ровесників), спілкуватися та взаємодіяти поза рамками закритої сімейної системи. На своїх помилках та поразках дитина вчиться взаємодіяти з соціальним оточенням, поступово приймаючи його правила та норми. Однак цей процес може сповільнитись, якщо батьки перешкоджатимуть спілкуванню з іншим, неохоче відпускати малюка з з-під опіки. В такому разі дитині доводиться боротися одночасно з двома проблемами: з люблячими, ніжними і водночас жорсткими батьками та зі своїми стереотипами поведінки. Це може спричинити різні наслідки – від розвитку невротичної, залежної особистості до повного віддалення дитини від батьків.

У сім'ях другого типу діти відчувають певний страх порушити вимоги батьків щодо створення своїх власних контактів. Крім того, страх перед несхваленням батьків переноситься на оточуючих. Дитина спілкуючись з чужими людьми, вже підсвідомо очікує та побоюється негативної оцінки щодо своєї поведінки. Дитяча невпевненість, зумовлена сімейними взаєминами, ще більше підсилюється при зіткненні навіть з найменшим зауваженням членів мікрогрупи, куди вона потрапляє. Результатом такого процесу може бути замкнутість, пасивність поведінки одинака, соціальне відчуження або, навпаки, хаотичний пошук "позитивних" варіантів дій, нервозність, істеричність тощо.

Надмірна батьківська опіка веде до залежності, несамостійності, незрілості. На думку А.І.Захарова [3], завжди можна відшукати дітей з двояким ставленням до надмірної опіки своїх батьків. Діти одночасно сприймають і не сприймають її. Дитина, яка змушена постійно контролювати батьківські турботи та адекватно реагувати на них, врешті-решт просто втомлюється від їх надлишку. В результаті виникає емоційне перенапруження. Діти чинять опір батькам, впадають в істерику, стають впертими та напруженими. Це можна пояснити тим, що надлишок турботи дитина сприймає як своєрідну загрозу втрати своєї неповторності, автономності, приналежності самій собі. У дорослому віці такі діти, з одного боку, дуже невпевнені в своїх силах, часто підпадають під вплив сильних

особистостей, вважаючи їх своїми покровителями (“наказує – значить знає”). З іншого боку, вони є надто вимогливими до своїх партнерів по соціальній взаємодії (робота, шлюб тощо), вимагають від них постійної підтримки та захисту. Це результат знову ж таки страху залишитись без опори, без оцінки, без “батьків”, які б могли вирішувати всі їхні проблеми. Амбівалентна поведінка дитини спричинює зниження адаптивних можливостей. В одинака виникає емоційний дискомфорт в нових мікросоціальних умовах. Ці порушення емоційної рівноваги нерідко є причиною гальмування нервово-психічного розвитку дитини, а також різноманітних невротичних розладів аж до умисної “втечі в хворобу” з метою уникнути проблемних ситуацій.

Отже, проблема розвитку дитини-одинака в умовах надмірної опіки є надзвичайно актуальною і стосується насамперед спеціалістів (психологів-практиків, вихователів та ін.), які співпрацюють з такими сім'ями. Батьківська гіперопіка у багатьох випадках може зашкодити розвитку оптимальної соціальної особистості. Психологам-практикам слід допомогти перш за все батькам переорієнтувати свої погляди на виховання одинака, не обмежувати його комунікативний простір. З перших років життя дитини потрібно розкривати суть норм та правил середовища, в якому їй доведеться жити, заохочувати її до прийняття самостійних рішень у взаємодії з навколишнім світом. Водночас, більш бажаним стає формування родини – товариської або дружньої асоціації. Творення такої сім'ї залежить передовсім від міжособистісного взаєморозуміння, прив'язаності, співучасті. Подібний феномен у соціальній психології носить назву егалітариських сімей [3, с.10]. Лише в таких сім'ях спроможна сформуватись гармонійна, всебічно розвинена особистість, яка здатна у майбутньому протистояти багатьом життєвим проблемам.

-
1. Юзвак Ж. Соціально-адаптивна функція сімейного виховання в ранньому онтогенезі та шляхи її оптимізації // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості . Київський міжрегіональний ін-т удосконалення вчителів ім. Б.Грінченка. Суми: ВВП. “Мрія” ЛТД, 1994, С.529-539.
 2. Семке В. Умейте властвовать собой или беседы о здоровой и больной личности. Новосибирск: Наука, 1991.
 3. Захаров А. Детские неврозы. Психологическая помощь родителей детям. С.-Пб.: РЕСПЕКС, 1995.
 4. Бойко В. Рождаемость: социально-психологические аспекты. М.: Мысль, 1985.
 5. Тищенко С. Психологія виховного впливу сім'ї на дитину. К.: Знання, 1982.
 6. Хоментausкас Г. Семья глазами ребенка. М.: Педагогика, 1989.

TO THE PROBLEM OF PSYCHO-SOCIAL DEVELOPMENT OF PERSONALITY OF THE ONLY CHILD

Svitlana Sazhyna

*Ivan Franko National University of Lviv Universytetska St., 1 79000 Lviv
Ukraine filos@franko.lviv.ua*

The only child is perceived by environment as a centre of his family, as the absolute egocentric. But the only child is unhappy in his (her) existence. The family is constantly possessed by its hyperguardianship on the child, and the only child is under bell-glass of his (her) relations. It is the cause the only child is cut off social contacts. Such children cannot arrange social contacts with environment, with the others, with contemporaries.. The aim of this article is the exploration of typical patterns of behaviour of the only child in similar conditions.

Key words: only child; hyperguardianship; social contact; ambivalent behaviour; psycho-social development of a personality.

Стаття надійшла з редакції 06.2001

Прийнята в друку 15.10.2001